

Βαγγέλης Χωραφας

Εισαγωγή στις θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις Η συμβολή του Καρλ Μαρξ

Εισαγωγή

Σκοπός αυτού του κειμένου είναι να δώσει μια γενική καταγραφή των θεωριών για τις κρίσεις όπως αναπτύχθηκαν από το Μαρξ και τις επόμενες γενιές των θεωρητικών μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '40. Κι αυτό όχι μόνο σ' επίπεδο θεωρητικό, αλλά με ταυτόχρονη προσπάθεια εξαγωγής των πολιτικών συμπερασμάτων όπως προκύπτουν από τις θεωρίες που διατυπώθηκαν. Ακόμα και μια απλή καταγραφή αυτής της μορφής, παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες, κύρια όσον αφορά το Μαρξ. Κι αυτό γιατί δεν είχε διατυπώσει με σαφήνεια μια ολοκληρωμένη θεωρία των κρίσεων. Υπάρχουν αποσπάσματα σε πολλά έργα του και ερμηνείες που από μια πρώτη ματιά μπορεί να φαίνονται αλληλοσυγκρουόμενες. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο, να μην παραμείνει κανείς μόνο στο χώρο του «Κεφάλαιου» όπου υπάρχουν τα περισσότερα απ' αυτά τα αποσπάσματα, αλλά να καταφύγει και στα παλιότερα έργα του Μαρξ για να διαμορφώσει μια άποψη για την εξέλιξη των θεωριών που εμφανίζονται στο «Κεφάλαιο».

Η όλη ανάλυση, γίνεται σ' ένα επίπεδο αφαιρετικό, που όμως παρεμποδίζει την εξαγωγή πολιτικών συμπερασμάτων, που είναι μεν γενικά, αλλά μπορούν να εξειδικευτούν σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη περίπτωση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει —πιο πολύ από πολιτική σκοπιά— η αποσύνδεση της θεωρίας των κρίσεων —που εξετάζεται σε μια φάση του βιομηχανικού κύκλου— από τη λεγόμενη θεωρία της «κατάρευσης» του καπιταλισμού, στην οποία δόθηκε μεγάλη έμφαση από την περίοδο της Β' Διεθνούς και μετά. Το κείμενο χωρίζεται σε δυο μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζεται η εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ και στο δεύτερο οι επεξεργασίες και οι προσθήκες των επόμενων θεωρητικών πάνω στα θέματα που πρωτοδιατυπώθηκαν από το Μαρξ.

Η θεωρία των κρίσεων στα πρώτα έργα του Μαρξ

Διαβάζοντας τα πρώτα έργα του Μαρξ, και ψάχνοντας για στοιχεία ιδιαίτερα για το πρόβλημα των κρίσεων, δε θα πρέπει να περιμένει κανείς να αντικρίσει μια ολοκληρωμένη ή έστω αποφασιστική θεωρία για τις κρίσεις. Υπάρχουν απλα μερικές επισημάνσεις, άλλοτε περιγραφικές, άλλοτε περισσότερο θεωρητικές, που είναι ιδιαίτερα επιβοηθητικές για την κατανόηση της εξέλιξης της σκέψης του Μαρξ στο θέμα αυτό.

Στα «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844» ο Μαρξ, αναπτύσσει την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην τάση του κεφάλαιου να αυξάνει απεριόριστα τις παραγωγικές δυνάμεις και την παράλληλη μείωση της καταναλωτικής δυνατότητας των εργαζομένων μαζών.¹ Στην «Γερμανική Ιδεολογία» εξετάζεται για πρώτη φορά μια μορφή κρίσης, έστω και περιορισμένα. Πρόκειται για τη νομισματική κρίση. Για τους Μαρξ και Έγκελς, η κρίση εκδηλώνεται όταν είναι υποχρεωμένος κανείς να πληρώσει με χρήμα, που είναι υπερτιμημένο σε σχέση με τις υπάρχουσες «περιουσίες». Αυτό συμβαίνει γιατί το χρήμα διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα εμπορεύματα, σαν καθολικό εμπόρευμα, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την ρευστότητα.² Στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας» ο Μαρξ θίγει μερικά θέματα που άπτονται της θεωρίας των κρίσεων όπως, για τη συσχέτιση μισθού και κερδών, για τον συναγωνισμό, για τα κέρδη κ.λπ.³ Στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο», ο Μαρξ και Έγκελς, προσδιορίζουν, αν και συνοπτικά, μερικά χαρακτηριστικά των κρίσεων, που θεωρούνται εμπορικής μορφής και εκδηλώνονται περιοδικά. Εδώ φαίνεται να εννοούνται κρίσεις που οφείλονται στην υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, οι οποίες όμως μπορούν και αντιμετωπίζονται από την αστική τάξη με διάφορους τρόπους.⁴ Στον «Λόγο πάνω στο Ζήτημα της Ελευθερίας του Εμπορίου», ο Μαρξ αναφέρεται με λεπτομέρειες στις φάσεις της σύγχρονης βιομηχανίας, που ολοκληρώνονται στη διάρκεια 6-7 χρόνων και είναι οι φάσεις της ανόδου της υπερπαραγωγής, της στασιμότητας και της κρίσης. Ο Μαρξ θεωρεί ότι η υπερσυσσώρευση του κεφάλαιου το εξαναγκάζει να παράγει για μια παραγωγή που προηγείται της κατανάλωσης με αποτέλεσμα να αυξάνονται σε ένταση και σε συχνότητα οι κρίσεις. Τα θέματα που θίγει εδώ ο Μαρξ μαζί με τη συσσώρευση του κεφάλαιου και την αύξηση του προλεταριάτου, θα τα διευκρινίσει ουσιαστικά, πολύ αργότερα στον 3ο Τόμο του «Κεφάλαιου».⁵

Η θεωρία των κρίσεων την περίοδο 1848-1858

Αυτή η χρονική περίοδος παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία, γιατί ο Μαρξ συγκεκριμενοποιεί τις απόψεις του για τις κρίσεις, όχι μόνο σ' ένα θεωρητικό, αφηρημένο επίπεδο, αλλά και μέσα από την παρατήρηση της παγκόσμιας συγκυρίας. Από τα κείμενα του Μαρξ εκείνης της περιόδου θα ξεχωρίσω τα τρία βασικά. «Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο», «Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία», και «Η 18η Μπρμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη». Θα πρέπει ακόμα να αναφερθώ και σε μια σειρά από άρθρα, που πιστεύω ότι αντιπροσωπεύουν το σύνολο των απόψεων του Μαρξ, για τις κρίσεις εκείνη την περίοδο. Πριν εξετάσουμε τις απόψεις αυτές συνολικά, θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω τους τίτλους αυτών των κειμένων κατά σειρά χρονολογίας:

«The present state of crisis» 1849.⁶ «Review» January - February 1850.⁷ «Review» March - April 1850.⁸ «Review» May - October 1850.⁹ «Reflections» 1850,¹⁰ «Pauperism and Free Trade» 1852,¹¹ «Revolution in China and Europe» 1853,¹² «Russian Policy against Turkey - Chartism» 1853,¹³ «The War Question - Doings of Parliament - India» 1853,¹⁴ «Political movements - Scarcity of bread in Europe» 1853,¹⁵ «The Western Powers and Turkey - Imminent Economic Crisis» 1853,¹⁶ «The Western Powers and Turkey - Symptoms of Economic Crisis» 1853,¹⁷ «Panicon the London Stock Exchange - Strikes» 1853,¹⁸ «The War Question - Financial Matters - Strikes» 1853,¹⁹ «The Turkish War - Industrial Distress» 1853,²⁰ «The Russian Victory - Position of England and France» 1853,²¹ «The British Constitution» 1855,²² «The Crisis in England» 1855,²³

Τα συμπεράσματα των άρθρων αυτών μπορούν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες. Τα θεωρητικά και τα πολιτικά, που και τα δυο μαζί διαμόρφωσαν το πλαίσιο των απόψεων για τις κρίσεις και τον οικονομικό κύκλο.

Στους, «*Ταξικούς Αγώνες στη Γαλλία*», ο Μαρξ ξεφεύγει από το πλαίσιο μιας αφηρημένης μελέτης και πλησιάζει περισσότερο την πραγματικότητα, εξετάζοντας τα πιστωτικά και νομισματικά προβλήματα, όπως και τις αλληλοεξαρτήσεις των διαφόρων μορφών του κεφάλαιου. Ο Μαρξ αναφέρθηκε στη γενική εμπορική και βιομηχανική κρίση στην Αγγλία του 1847 και πώς αυτή επηρέασε την ηπειρωτική Ευρώπη, τόσο οικονομικά, όσο και πολιτικά.²⁴

Στο «*Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*» ο Μαρξ δίνει μια περιληπτική εικόνα της διαδικασίας της κρίσης, που τη θεωρεί κρίση υπερπαραγωγής εμπορευμάτων και που τείνει να επέρχεται πιο συχνά και πιο έντονα, όσο αυξάνει η μάζα των προϊόντων και κατα συνέπεια η ανάγκη για την επέκταση των αγορών.²⁵

Στην «*18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*», εξετάζει με λεπτομέρειες μια κρίση στη Γαλλία που ξεκίνησε το 1851 από εμπορική και κατέληξε το 1852 να γίνει και βιομηχανική. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συσχέτιση της βιομηχανικής κρίσης στη Γαλλία, με την αντίστοιχη εμπορική στην Αγγλία, και γενικότερα η σύνδεση των εθνικών και των γενικών κρίσεων στη Γαλλία. Για τον Μαρξ η αιτία της κρίσης ήταν η υπερκερδοσκοπία και η υπερπαραγωγή εμπορευμάτων στην πορεία του βιομηχανικού κύκλου.²⁶

Μερικές διαπιστώσεις που μπορούν να γίνουν από τα συμπεράσματα που έχει καταλήξει ο Μαρξ την περίοδο αυτή είναι: α) Η εξαιρετικά μεγάλη σημασία των υπερπόντιων αγορών, για την οικονομία ολόκληρης της Ευρωπαϊκής ηπείρου. β) Η διεθνής εμπορική κίνηση επηρεάζεται από διάφορες πολιτικές καταστάσεις με αποτέλεσμα να υπάρχουν διαταραχές στη λειτουργία της, που εκδηλώνονται με τη μορφή εμπορικών κρίσεων. γ) Η βασική αιτία της κρίσης είναι η υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, αλλά πολλές φορές υπάρχουν φαινομενικές ενδείξεις ότι η πραγματική αιτία είναι η κερδοσκοπία με αποτέλεσμα να δημιουργούνται επιφανειακές εντυπώσεις. δ) Τα νομισματικά φαινόμενα είναι καθοριστικά στη γέννηση μιας κρίσης, που είναι όμως πάντα μια κρίση υπερπαραγωγής. ε) Ο βιομηχανικός και γεωργικός τομέας, για την περίοδο αυτή, παρουσίαζαν ένα σύνολο σχέσεων και αλληλοεξαρτήσεων που είχαν μεγάλη σημασία για το μηχανισμό του καπιταλιστικού οικονομικού κύκλου. στ) Η Αγγλία παίζει τον πρωταρχικό ρόλο στην εξέλιξη του βιομηχανικού κύκλου σ' ολόκληρο τον κόσμο. Οι διαδοχικές φάσεις του κύκλου δεν παρουσιάζονται στην ηπειρωτική Ευρώπη αυτούσιες, αλλά σε παράγωγη μορφή, που κάθε φορά εξαρτάται από τις σχέσεις της κάθε χώρας με την Αγγλία. ζ) Πέρα από τις νομισματικές κρίσεις που οφείλονται στις κρίσεις αναπαραγωγής, υπάρχουν και καθαρές νομισματικές κρίσεις, που δεν είναι κυκλικής μορφής, αλλά εμφανίζονται από διαταραχές στη βάση χρυσού, του νομισματικού συστήματος. η) Η διάρκεια του οικονομικού κύκλου, προσδιορίζεται στα 6-7 χρόνια. Η άποψη αυτή του Μαρξ δε θα αλλάξει μέχρι τα *Grundrisse*, που ο κύκλος, προσδιορίζεται στο επίπεδο των 10 χρόνων.

Στην περίοδο αυτή μπήκαν για πρώτη φορά από τον Μαρξ τα ερωτήματα για τη σχέση ανάμεσα στη διάρκεια του κύκλου και τη διάρκεια αναπαραγωγής του σταθερού κεφάλαιου. Οπωσδήποτε η θεωρία των κρίσεων που διαμόρφωνε ο Μαρξ την περίοδο αυτή έπαιρνε τη μορφή μιας κρίσης βασισμένης στην υπερπαραγωγή, όπου έπαιζαν σημαντικό ρόλο ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός και η αδυναμία να υπάρχει μια συνέχεια στις καπιταλιστικές επενδύσεις. Παράλληλα, η κρίση εκδηλώνονταν με μια υποκαταναλωτική μορφή που βασιζόταν στη διάσταση μεταξύ ικανής να πληρώνει ζήτησης και των παραγωγικών δυνατοτήτων της κοινωνίας, που έμοιαζαν να αυξάνουν δυσανάλογα. Όλες οι απόψεις αυτές του Μαρξ, θα μεταφερθούν και στα *Grundrisse* —τουλάχιστον όσον αφορά, το θεωρητικό μέρος και όχι τις αναλύσεις της συγκυρίας, και την επίδρασή της πάνω στον οικονομικό κύκλο— όπου και θα πάρουν μια πιο συγκεκριμένη μορφή, στα πλαίσια της κριτικής του Μαρξ στην κλασική πολιτική οικονομία.

Η θεωρία των κρίσεων στα *Grundrisse*

Μια πρώτη συστηματική έκθεση των απόψεων του Μαρξ για τις κρίσεις, βρίσκεται στα *Grundrisse*, στα τμήματα I και III που αναφέρονται στη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου και στη θεωρία των κερδών. Ο Μαρξ, στα *Grundrisse*, φαίνεται να εμφανίζει δυο διαφορετικούς τύπους θεωριών για τις κρίσεις - κρίσεις υποκατανάλωσης και κρίσεις βασισμένες πάνω στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας, των απόψεων του Μαρξ στο θέμα αυτό, θα πρέπει να πάρει υπ' όψη της τα ακόλουθα δεδομένα: α) Ο Μαρξ προσπαθώντας να απορρίψει μια θεωρία των κρίσεων όπως διαμορφώνονται από την κλασσική πολιτική οικονομία — κύρια από τον Ρικάρντο— επεξεργάστηκε και επέκτεινε τις θεωρίες του Μάλθους και του Σισμόντι. β) Στην προσπάθειά του αυτή — χωρίς να εγκαταλείψει την εργασιακή θεωρία της αξίας, όπως ο Μάλθους και ο Σισμόντι— κριτικάρει μια υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων, που διατύπωσαν οι τελευταίοι σαν ασυμβίβαστη με το νόμο κίνησης του κεφαλαίου.

Γράφει σχετικά ο Μαρξ: «Έχει ξεχαστεί, όπως λέει ο Μάλθους, ότι “η ίδια η ύπαρξη ενός κέρδους από κάθε εμπόρευμα προϋποθέτει μια ζήτηση εξωτερική απ’ αυτή του εργάτη που το παρήγαγε” και έτσι η ζήτηση αυτού του ίδιου του εργάτη δεν μπορεί ποτε να είναι μια επαρκής ζήτηση». Συνεχίζει λέγοντας ότι η ζήτηση της εργατικής τάξης φαίνεται στο κεφάλαιο να αποτελεί, μια «επαρκή ζήτηση» και τελειώνει λέγοντας ότι «από την άλλη μεριά, αν η ζήτηση που υπάρχει έξω από την ίδια τη ζήτηση των εργατών εξαφανίζεται ή μειώνεται, τότε επέρχεται η κατάρρευση».²⁷ Οι θέσεις που αναπτύσσει εδώ ο Μαρξ, στηρίζονται πάνω στην υπόθεση ότι η παραγωγή εμπορευμάτων πρέπει να υπερβεί τις κατάλληλες αναλογίες της ζήτησης των καταναλωτών για να αποφευχθεί η κρίση η οποία θεωρείται ότι οδηγεί σε μια τελική κατάρρευση της καπιταλιστικής παραγωγής. Έτσι η θέση του Μαρξ φαίνεται να στηρίζεται πάνω σε μια θεωρία κρίσεων βασισμένη στο εμπόρευμα και υποκαταναλωτικής μορφής. Ας δούμε όμως τη σχέση των απόψεων αυτών με τις αντίστοιχες των Μάλθους Σισμόντι και Ρικάρντο.

Για τον Ρικάρντο είχε μεγάλη σημασία, η διευθέτηση της ζήτησης και της προσφοράς πάνω στη βάση του νόμου της αξίας, με παράλληλη άρνηση της δυνατότητας υπερπαραγωγής εμπορευμάτων. Αντίθετα για τους Μάλθους και Σισμόντι μια γενική υπερπαραγωγή ήταν αναπόφευκτη στα πλαίσια της περιοριστικότητας της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο Σισμόντι, διατύπωσε μια υποκαταναλωτική θεωρία σύμφωνα με την οποία η συσσώρευση του κεφαλαίου: α) Επιφέρει συστολή της καταναλωτικής ζήτησης με την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από μηχανές. β) Έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής εμπορευμάτων άσχετα από το επίπεδο της καταναλωτικής ζήτησης.

Αναπτύσσοντας την άποψή του για το χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής και την αναπόφευκτη γενική υπερπαραγωγή, ο Μαρξ έδινε ιδιαίτερη σημασία στη δυσκολία πραγματοποίησης που οφείλονται στην περιορισμένη καταναλωτική ζήτηση. Έχοντας σα δεδομένη την εργασιακή θεωρία της αξίας, και συσχετίζοντας τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου μ’ αυτήν, ο Μαρξ έφτασε σε μια κριτική της θεωρίας της γενικής υπερπαραγωγής εμπορευμάτων, σαν ασυμβίβαστης με τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου. Ο Μαρξ θεωρούσε ότι δεν είναι δικαιολογημένη η υπερπαραγωγή από το γεγονός ότι ο «εργάτης δε μπορεί να αγοράσει ξανα το προϊόν του».²⁸

Προσπάθησε να εντοπίσει τις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής διαμορφώνοντας ένα πρωταρχικό σχήμα αναπαραγωγής, και αποδεικνύοντας πως τα προϊόντα κάθε κλάδου μπορούν να καταναλωθούν είτε σαν σταθερό κεφάλαιο, είτε σα μεταβλητό κεφάλαιο, είτε σαν υπεραξία. Έτσι, όταν οι σχέσεις μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης εμπορευμάτων, θεωρηθούν πάνω στο νόμο της αξίας, η επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής επιφέρει: α) αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης της εργατικής τάξης και β) αύξηση της ζήτησης για μέσα παραγωγής. Η γενική υπερπαραγωγή επέρχεται γιατί έχουν παραχθεί τόσο πολλά εμπορεύματα που δε μπορεί να διατηρηθεί η σωστή σχέση μεταξύ κατανάλωσης και αύξησης της αξίας.²⁹

Τελειώνοντας με το II τμήμα των *Grundrisse* πρέπει να επισημάνουμε δυο σημεία. α) Ότι υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στην άποψη ότι «το τελικό προϊόν βρίσκει τα όριά του στην άμεση και τελική κατανάλωση»³⁰ και στην άποψη ότι η αύξηση της παραγωγής αυξάνει την καταναλωτική ζήτηση των εργατών και τη ζήτηση για μέσα παραγωγής. Αυτό είναι ένα σημείο που ο Μαρξ δε διευκρίνισε στη συνέχεια του βιβλίου. β) Φαίνεται ότι ο Μαρξ δεν προσπαθούσε να δώσει μια λογική εξήγηση για τις κρίσεις κυκλικής μορφής, αλλά μάλλον να συζητήσει μερικά ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με το θέμα.

Αντίθετα στο III τμήμα των *Grundrisse* γίνεται μια πρώτη προσπάθεια θεμελίωσης μιας θεωρίας των κρίσεων πάνω στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους. Η θεωρία του κέρδους όπως παρουσιάζεται στα *Grundrisse* δεν είναι πλήρης μια και δεν υπάρχει μια θεωρία των τιμών παραγωγής, αλλά αυτό δεν εμπόδισε το Μαρξ να διατυπώσει μια άποψη για την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους —το τελευταίο υπολογίζονταν σαν ο λόγος της συνολικής κοινωνικής υπεραξίας, προς τη συνολική αξία του κεφάλαιου— ως εξής: «Προϋποθέτοντας την ίδια υπεραξία, την ίδια υπερεργασία σ' αναλογία με την απαραίτητη εργασία, το ποσοστό του κέρδους εξαρτάται από τη σχέση μεταξύ του μέρους του κεφάλαιου που ανταλλάσσεται με ζωντανή εργασία και του μέρους που υπάρχει με τη μορφή πρώτων υλών και μέσων παραγωγής. Έτσι όσο μικρότερο γίνεται το μέγεθος του μέρους που ανταλλάσσεται με ζωντανή εργασία, τόσο μικρότερο γίνεται το ποσοστό του κέρδους. ... Έχουμε δει ότι το μέγεθος του κεφάλαιου που προαπαιτείται, προαπαιτείται για αναπαραγωγή, εκφράζεται ιδιαίτερα στην ανάπτυξη του σταθερού κεφάλαιου, καθώς οι παραγόμενες παραγωγικές δυνάμεις, αντικειμενοποιούν μια εργασία προκισμένη με φαινομενική ζωή. Η συνολική αξία του παραγωγικού κεφάλαιου θα εκφραστεί σε καθένα από τα μέρη του σαν μια ελατούμενη αναλογία του κεφάλαιου που ανταλλάσσεται με ζωντανή εργασία σε σχέση με το μέρος του κεφάλαιου που υπάρχει σε σταθερή αξία.³¹ Με δεδομένη την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, πέρα από ένα ορισμένο σημείο, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων γίνεται ένα εμπόδιο για το κεφάλαιο και αντίστοιχα οι σχέσεις παραγωγής γίνονται εμπόδια στην ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων. Έτσι «η αναπτυσσόμενη αντίθεση μεταξύ της παραγωγικής ανάπτυξης της κοινωνίας και των μέχρι τώρα παρχόντων σχέσεων παραγωγής εκφράζεται με μεγάλες αντιφάσεις, κρίσεις και σπασμούς».³² Τα επιχειρήματα του Μαρξ στο σημείο αυτό δεν είναι αρκετά ισχυρά, μια και υπάρχουν αρκετά ερωτήματα. Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους που οφείλεται στην αυξανόμενη σύνθεση του κεφάλαιου, προκαλεί κρίσεις μετά από ένα ορισμένο σημείο; Μια θετική απάντηση στο θέμα αυτό θα πρέπει να αιτιολογήσει και τον κυκλικό χαρακτήρα αυτών των κρίσεων πράγμα αρκετά δύσκολο, μα και όλη η προηγούμενη διαδικασία δεν είναι κυκλικής μορφής. Ακόμα θα πρέπει να εξετασθεί η σχέση του ποσοστού του κέρδους με τη διαδικασία συσσώρευσης που δε φαίνεται να είναι αντιθετική. Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους που οφείλεται στην αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφάλαιου, μπορεί να εμφανίζεται ακόμα και όταν αυξάνεται η απόλυτη μάζα της υπεραξίας. Με δεδομένη την εξάρτησή της από την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, η απόλυτη μάζα της υπεραξίας μπορεί να αυξάνεται και αντίστοιχα μπορεί να συνεχίζεται και η συσσώρευση του κεφάλαιου έστω και με κάποιον μειωμένο ρυθμό.

Τελειώνοντας με τις απόψεις του Μαρξ στα *Grundrisse* για τις κρίσεις, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία που έδινε στο ρόλο του πιστωτικού συστήματος, τόσο για την κίνηση της καπιταλιστικής οικονομίας γενικότερα, όσο και για την περίοδο των κρίσεων ειδικότερα. Έγραφε σχετικά: «Σε γενική κρίση υπερπαραγωγής, η αντίθεση δεν υπάρχει ανάμεσα στα διαφορετικά είδη του παραγωγικού κεφάλαιου, αλλά μεταξύ του βιομηχανικού και δανειστικού κεφάλαιου - μεταξύ του κεφάλαιου που άμεσα αναμειγνύεται στην παραγωγική διαδικασία και του κεφάλαιου που σαν χρήμα υπάρχει (σχετικά) έξω απ' αυτήν».³³

Απο τα στοιχεία που παραθέτει ο Μαρξ φαίνεται ότι η θεωρία των κρίσεων που βασίζεται στην πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους, όχι μόνο δεν είναι πλήρης, τουλάχιστον στα

Grundrisse, αλλά και δε δίνει ικανοποιητική εξήγηση στα: α) Γιατί πρέπει να επέλθουν κυκλικές κρίσεις και β) πως συμβιβάζεται κυκλική φύση των κρίσεων με μια «μακροχρόνια» διαδικασία, όπως είναι η πτώση του ποσοστού του κέρδους που οφείλεται στην άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφάλαιου. Όπως θα δούμε και στα επόμενα ο Μαρξ εξακολουθούσε να εξετάζει αυτά τα προβλήματα που κάθε άλλο, παρα λυμένα τα θεωρούσε.

Η θεωρία των κρίσεων στις *Θεωρίες της Υπεραξίας*

Οι απόψεις του Μαρξ, για τις κρίσεις, όπως εμφανίζονται στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*», φτάνουν σε κάποιο οριακό σημείο γιατί, χωρίς να εγκαταλείπονται τα συμπεράσματα που πρόκυψαν από τα *Grundrisse*, αρχίζουν να εμφανίζονται καινούρια στοιχεία που θα πάρουν την πιο ολοκληρωμένη τους μορφή στο «*Κεφάλαιο*».

Ο Μαρξ, εξακολουθεί να δίνει ιδιαίτερη σημασία στην υπερπαραγωγή των εμπορευμάτων, στην προσπάθειά του να εξηγήσει τα αίτια των κρίσεων, από τα οποία αποκλείει τη διαδικασία παραγωγής γιατί «*απο μόνη της δεν μπορεί να προσθέσει τίποτα καινούριο σ' αυτό το σημείο*».

Ακόμα στην ίδια παράγραφο αναφέρει ότι το πρόβλημα της πραγματοποιήσεως — που επίσης μπορεί να επιφέρει κρίσεις — *μπορεί μόνο να εμφανιστεί στη διαδικασία κυκλοφορίας που η ίδια είναι μόνη της μια διαδικασία αναπαραγωγής*.³⁴ Αντι για τα προβλήματα αυτά, ο Μαρξ, εξετάζει τη «*δυνατότητα των κρίσεων*» που «*φανερώνεται στη μεταμόρφωση του εμπορεύματος*». ³⁵ Θεωρεί ότι η πρώτη μορφή κρίσης είναι η ίδια η μεταμόρφωση του εμπορεύματος, η διχοτόμηση της αγοράς και της πώλησης. Στη δεύτερή της μορφή, η κρίση είναι η λειτουργία του χρήματος σα μέσο πληρωμής, στην οποία το χρήμα έχει δυο όψεις για δυο διαφορετικές φάσεις, χωρισμένες μεταξύ τους χρονικά. Οι δυο αυτές μορφές κρίσεων εξετάζονται από το Μαρξ μέσα στα πλαίσια της διαδικασίας αναπαραγωγής του κεφάλαιου γιατί «*είναι απαραίτητο να αποδείξουμε ότι οι παραπάνω μορφές απλά επαναλαμβάνονται, ή καλύτερα, ότι μόνο εδώ λαμβάνουν ένα περιεχόμενο, μια βάση στην οποία εκδηλώνονται*». ³⁶

Σε κάποιο άλλο μέρος του κειμένου εμφανίζεται μια προσπάθεια εξήγησης της αναγκαιότητας των κρίσεων βασισμένη πάνω στην υποκατανάλωση. Εξακολουθώντας όπως και στα *Grundrisse*, να κριτικάρει την άποψη του Ρικάρντο, για την μη δυνατότητα εμφάνισης υπερπαραγωγής, ο Μαρξ αναφέρεται σε περιόδους υπερπαραγωγής και υποπαραγωγής και τις σχέσεις με το ύψος του κέρδους, καταλήγοντας: «*Η υπερπαραγωγή εμφανίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι η μάζα του κόσμου δεν μπορεί ποτε να καταναλώσει περισσότερα από το μέσο όρο της ποσότητας των απαραίτητων. Έτσι η κατανάλωσή τους για το λόγο αυτό δεν αυξάνεται αντίστοιχα με την παραγωγικότητα της εργασίας*». ³⁷ Οι επόμενες αναφορές του, δίνουν μεγάλη έμφαση σε ένα τύπο κρίσεων, βασισμένο πάνω στις δυσαναλογίες της παραγωγής, στην προσπάθειά του να κριτικάρει τις θέσεις του Ρικάρντο, πάλι στα θέματα της υπερπαραγωγής. Η άποψή του ήταν ότι μια μερική ή δυσαναλογική υπερπαραγωγή σ' όλες τις σφαίρες παραγωγής, οδηγεί υποχρεωτικά σε μια γενική υπερπαραγωγή και κρίση όταν α) εκδηλωθεί για μερικά βασικά εμπορεύματα ³⁸ και β) η σχέση των διαφόρων κλάδων της παραγωγής είναι τέτοια, ώστε άμεσα να επηρεάζεται από τα εμπορεύματα αυτά. Με τον τρόπο αυτό, η θεωρία των κρίσεων που διατύπωσε ο Μαρξ βασισμένος πάνω στο «*πλεονάζον εμπόρευμα*», κατά κάποιον τρόπο, ολοκληρώνεται, σε δυο σκέλη. Με την εκδήλωση μιας μορφής κρίσης υποκαταναλωτικού χαρακτήρα και με μια μορφή κρίσης δυσαναλογικού χαρακτήρα.

Υπάρχουν όμως στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*» και μερικά καινούρια στοιχεία που πρέπει να αναλυθούν, μια και δίνουν μια διαφορετική διάσταση στις απόψεις του Μαρξ. Όπως είδαμε ο Μαρξ, θεωρούσε ότι το πρόβλημα της πραγματοποίησης συνδέονταν άμεσα με τη διαδικασία κυκλοφορίας και όχι με την παραγωγή. Από την άλλη μεριά, η ίδια η διαδικασία κυκλοφορίας υπολογίζονταν σα μέρος της διαδικασίας αναπαραγωγής. Αυτό φέρνει σε άμεση σχέση τις ποιοεσδήποτε αιτίες των κρίσεων με την ίδια τη διαδικασία αναπαραγωγής. Παράλληλα, αρχί-

ζει να αναθεωρεί τις απόψεις του για το χαρακτήρα των κρίσεων σαν περιοριστικό του νόμου της κίνησης του κεφάλαιου υποστηρίζοντας ότι οι κρίσεις όχι μόνο δεν οφείλονται στη κατάρρευση της διαδικασίας εξίσωσης των κεφαλαίων, αλλά αντίθετα ότι *η ίδια η κρίση ίσως να είναι μια μορφή εξίσωσης*.³⁹ Έτσι η θεωρία των κρίσεων αρχίζει να διαχωρίζεται απο οποιαδήποτε μορφή κατάρρευσης και συσχετίζεται συγκεκριμένα με τη διαδικασία αναπαραγωγής ή τη διαδικασία συσσώρευσης. Η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, ενώ απ' τη μια μεριά προκαλεί δυσαναλογίες στους κλάδους παραγωγής μέσα απο μια αναρχική διανομή της ποσότητας εργασίας απο την άλλη μπορεί να διευθετεί αυτές τις αναλογίες με διάφορους τρόπους —με το συναγωνισμό σε συνάρτηση με το πιστωτικό σύστημα. Απο μόνη της η «αναρχική φύση» του καπιταλισμού συνδεδεμένη με τις δυσαναλογίες στους κλάδους παραγωγής, αν και μπορεί να οδηγήσει μέσα απο μια υπερπαραγωγή βασικών εμπορευμάτων σε μια κρίση, είναι δύσκολο να αιτιολογήσει την κυκλική φύση αυτής της κρίσης. Ακόμα και οι δυσαναλογίες στους κλάδους παραγωγής, φαίνεται να συσχετίζονται με τη συνολική διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και τις οποιεσδήποτε δυσκολίες ή διαταραχές αυτής της διαδικασίας. Ο Μαρξ έκανε μια πρώτη προσέγγιση αυτών των ερωτημάτων, όχι μ' ένα τρόπο άμεσο, αλλά κριτικάροντας τον Ρικάρντο και τους μαθητές του πάνω σε μια αντιφατική άποψη που διατύπωναν οι τελευταίοι, για τη μη δυνατότητα υπερπαραγωγής εμπορευμάτων με την ταυτόχρονη δυνατότητα υπερπαραγωγής κεφαλαίου. Στο σημείο αυτό, ο Μαρξ, έβαλε δυο θέματα για συζήτηση:

α) Ποια είναι η σχέση μεταξύ υπερπαραγωγής εμπορευμάτων και υπερπαραγωγής κεφαλαίου και

β) Ποια είναι η διαφορά μεταξύ υπεραφθονίας κεφαλαίου και υπερπαραγωγής κεφαλαίου και σε τι συνίσταται αυτή η υπεραφθονία.

Τα ερωτήματα αυτά που συνδέονται άμεσα με το τραπεζικό σύστημα δεν ερευνηθήκαν απο τον Μαρξ συστηματικά ούτε στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*», εκτος απο μερικά σημεία που δεν μπόρεσαν να αποφύγουν έναν περιγραφικό χαρακτήρα.⁴⁰ Ολόκληρη άλλωστε η έρευνα του Μαρξ και στα πρώτα έργα του και στα *Grundrisse* και στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*» για το τραπεζικό σύστημα δεν είναι ουσιαστική, περιοριζόμενη στην επεξεργασία της αφηρημένης μορφής του τοκοφόρου κεφαλαίου που προϋποθέτει την ύπαρξη καπιταλιστών έξω απο τη βιομηχανική παραγωγή.

Τελειώνοντας, θα πρέπει να πούμε ότι στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*» βρίσκονται μερικά ακόμη στοιχεία που θα αποτελέσουν, πιο επεξεργασμένα, τις θέσεις του Μαρξ για τις κρίσεις, στο «*Κεφάλαιο*». Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στη σχέση υπερπαραγωγής κεφαλαίων και εργατικού πληθυσμού: «*η εκμηχάνιση πάντα δημιουργεί ένα σχετικό υπερπληθυσμό, ένα εφεδρικό στρατο εργατών που αυξάνει πάρα πολύ τη δύναμη του κεφαλαίου*». ⁴¹ Παρ' όλη την κριτική στον Ρικάρντο, στο θέμα αυτό τα ίδια τα στοιχεία είναι πολύ λίγα για να χρησιμοποιηθούν ουσιαστικά σε μια θεωρία των κρίσεων.

Η θεωρία των κρίσεων στο «Κεφάλαιο»

Μέσα στις σελίδες του κυριότερου έργου του Μαρξ, η θεωρία των κρίσεων παρουσιάζεται με τις πιο κύριες απόψεις που είχαν διαμορφωθεί στα προηγούμενα έργα του. Έτσι με μια πρώτη ματιά εμφανίζονται στοιχεία αλληλοσυγκρουόμενα και επειδή ακριβώς δεν υπάρχει μια ολοκληρωμένη θεωρία των κρίσεων στο «*Κεφάλαιο*», είναι απαραίτητο να προσεγγίσει κανείς πολλά σημεία για να σχηματίσει μιαν άποψη. Όλα όμως αυτά τα σημεία, έχουν αναφερθεί απο τον Μαρξ στα *Grundrisse* και στις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*». Μερικά απ' αυτά είναι επεξεργασμένα σε διαφορετικούς βαθμούς, μερικά υπάρχουν σαν απλές αναφορές. Στο «*Κεφάλαιο*» εμφανίζονται δυο μορφές κρίσεων: κρίσεις υπερπαραγωγής εμπορευμάτων και κρίσεις υπερπαραγωγής κεφαλαίων. Ας δούμε μερικά στοιχεία τους πιο συγκεκριμένα.

Στον 3ο Τόμο, τμήμα ΙΙΙ Κεφάλαιο 15ο ο Μαρξ προσπαθεί να αποδείξει ότι η πτώση του

γενικού ποσοστού του κέρδους που οφείλεται στην υπερπαραγωγή κεφαλαίου σε συνδυασμό με τον εργατικό υπερπληθυσμό, μπορεί να επιφέρει κυκλικές κρίσεις. Στο κεφάλαιο αυτό, η υπερπαραγωγή εμπορευμάτων και οι δυσκολίες πραγματοποίησης της υπεραξίας, θεωρούνται σαν αποτελέσματα της πτώσης του ποσοστού του κέρδους που οφείλεται στην υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου.⁴² Η θεωρία ενός οικονομικού κύκλου με τα ίδια δεδομένα όπως προηγούμενα, αναπτύχθηκε και στον 1ο τόμο του «Κεφαλαίου» στη θεωρία της συσσώρευσης, αλλά και στον 3ο τόμο, στη θεωρία για την πίστη.⁴³ Στον ίδιο τόμο, και πάλι στο Κεφάλαιο 15 σ' αντίθεση με τα προηγούμενα ο Μαρξ, γράφει για τον περιορισμό της παραγωγής από τις δυσκολίες πραγματοποίησης της υπεραξίας στη διαδικασία κυκλοφορίας: «Οι όροι της άμεσης εκμετάλλευσης και οι όροι της πραγματοποίησής της δεν είναι ταυτόσημοι. Όχι μόνο δε συμπίπτουν χρονικά και τοπικά, αλλά διαφέρουν και εννοιακά. Οι πρώτοι περιορίζονται μόνο από την παραγωγική δύναμη της κοινωνίας... οι δεύτεροι από την αναλογία των διαφόρων κλάδων παραγωγής μεταξύ τους και από την καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας... Πάνω σ' αυτή τη γεμάτη από αντιφάσεις βάση δεν αποτελεί καθόλου αντίφαση το γεγονός ότι η πληθώρα κεφαλαίου συνδέεται με αυξανόμενη πληθώρα του πληθυσμού. Αυτό γιατί, παρ' όλο που η συνένωση της πληθώρας του κεφαλαίου με την πληθώρα του πληθυσμού θα μεγάλωνε τη μάζα της παραγόμενης υπεραξίας, θα μεγάλωνε έτσι ακριβώς και η αντίφαση ανάμεσα στους όρους, κάτω από τους οποίους παράγεται αυτή η υπεραξία, και στους όρους κάτω από τους οποίους πραγματοποιείται».⁴⁴ Ακόμα στον ίδιο τόμο, στο 30ο κεφάλαιο, ο Μαρξ θεωρεί ότι η αιτία των κρίσεων είναι οι δυσαναλογίες της παραγωγής και η περιορισμένη κατανάλωση των μαζών. Γράφει σχετικά: «Τότε μια κρίση θα μπορούσε να εξηγηθεί μόνο με τις δυσαναλογίες της παραγωγής σε διάφορους κλάδους και από τη δυσαναλογία ανάμεσα στην κατανάλωση των ιδίων των κεφαλαιοκρατών και στη συσσώρευσή τους... Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός στην κατανάλωση των μαζών που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας».⁴⁵

Η ύπαρξη δυο διαφορετικών θεωριών για τις κρίσεις, βάζει το πρόβλημα διασάφησης, του ποια απ' τις δυο είναι η βασική αιτία των οικονομικών κρίσεων. Χωρίς να δώσουμε προς το παρόν μιαν απάντηση, και έχοντας εξετάσει τα χαρακτηριστικά της θεωρίας των κρίσεων που βασίζεται στην υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, σ' όλο το προηγούμενο έργο του Μαρξ, θα πρέπει να αναφερθούμε και στη θεωρία της υπερπαραγωγής κεφαλαίου, όπως αυτή παρουσιάζεται στο «Κεφάλαιο».

Το πρώτο στοιχείο που πρέπει να δούμε, είναι ο σχετικός υπερπληθυσμός. Σ' αντίθεση με τις «Θεωρίες της Υπεραξίας», στο «Κεφάλαιο» ο Μαρξ δεν ασχολείται μόνο με τη δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού, αλλά και με την απορρόφησή του μέσα από τη θεωρία του καπιταλιστικού νόμου του πληθυσμού. Στο 23ο κεφάλαιο του 1ου Τόμου ο Μαρξ αναφέρεται στην αυξανόμενη ανάγκη για εργατική δύναμη που συνοδεύει τη συσσώρευση, ενώ η σύνθεση του κεφαλαίου παραμένει ίδια. Προχωρώντας πιο κάτω τονίζει την προοδευτική παραγωγή ενός σχετικού υπερπληθυσμού, ενός βιομηχανικού εφεδρικού στρατού που συνοδεύει τη σχετική ελάττωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου ταυτόχρονα με τη διαδικασία συσσώρευσης. Η ανάλυση του Μαρξ, στο σημείο αυτό κινείται ακόμα στα πλαίσια των «Θεωριών της Υπεραξίας» δίνοντας έμφαση στην προοδευτική δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού. Στην έννοια του τελευταίου δεν περιλαμβάνεται μόνο ο σχετικός υπερπληθυσμός που δημιουργείται μέσα στην καπιταλιστική παραγωγή, αλλά και ο υπερπληθυσμός που δημιουργείται μέσα από μια διαλυτική διαδικασία των μικρών παραγωγών εμπορευμάτων και των χωρικών. Αυτό είναι ένα σημείο που πρέπει να πάρει υπ' όψη μια εξέταση των νόμων κίνησης της καπιταλιστικής παραγωγής. Ένα άλλο σημείο που πρέπει να προσεχτεί είναι ο περιορισμός του σταθερού κεφαλαίου την περίοδο αλλαγών στις μεθόδους παραγωγής και το τι αυτό συνεπάγεται για την εργατική τάξη. Συνήθως οι βιομήχανοι μετατρέπουν τα κεφάλαιά τους σε σταθερά στη διαδικα-

σία παραγωγής, και τα μεταβάλλουν σε τμήματα του κερδοφόρου κεφάλαιου. Ακόμα, μετατρέπουν την υπεραξία σε κεφάλαια σταδιακά, πάνω στη βάση των ήδη υπαρχόντων μέσων παραγωγής. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η συσσώρευση του κεφάλαιου, στη βάση των ήδη υπαρχόντων μεθόδων παραγωγής, παίρνει μια διευρυμένη μορφή. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία οι οποιοσδήποτε προσπάθειες χρησιμοποίησης καλύτερων μεθόδων παραγωγής για την αύξηση της υπεραξίας, είναι μάλλον περιορισμένες. Έτσι σε εποχές ευημερίας, δε φαίνεται πιθανή η εκδοχή αντικατάστασης του σταθερού κεφάλαιου, για το κέρδος περισσότερης υπεραξίας με παράλληλη δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού. Ο Μαρξ αναφερόμενος στην υπερπαραγωγή κεφαλαίου έγραψε: «Απο τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που να μη μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος, που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός, ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος υπερεργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι ή αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών) —απο τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνο τόση μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν απο την αύξηση του ή ακόμα και λιγότερη, απο τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου».⁴⁶ Έτσι με δεδομένο σταθερό κεφάλαιο και ίδια οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, η αύξηση της ζήτησης εργατικής δύναμης κάτω απο ομαλές συνθήκες συσσώρευσης, θεωρείται αναγκαία σ' όλη αυτή την περίοδο ευημερίας, με αποτέλεσμα η αύξηση των μισθών να προκαλέσει πτώση του γενικού ποσοστού του κέρδους. Η πτώση αυτή θεωρείται σαν αποτέλεσμα της συσσώρευσης σε περιόδους ευημερίας. Έτσι η βασική αντίφαση του καπιταλισμού που εμφανίζεται με την εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης εργασίας και την παράλληλη αδυναμία του να την παράγει σαν εμπόρευμα γίνεται οριακή για τη συσσώρευση του κεφάλαιου. Απο τα μέχρι τώρα διατυπωθέντα, διαμορφώνονται μερικά κρίσιμα σημεία που πρέπει να ερευνηθούν. Πρώτα απ' όλα πρέπει να εξεταστεί, γιατί το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο δεν μπορεί να υποαπασχοληθεί χωρίς να δημιουργηθούν κρίσεις, και μετα γιατί η πτώση του ποσοστού κέρδους δε μπορεί να συνοδεύεται απο μια μείωση του ρυθμού συσσώρευσης χωρίς τη δημιουργία κρίσεων, καθώς υπάρχει μετατόπιση απο μια περίοδο ευημερίας σε μιαν αντίστοιχη στασιμότητα. Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα πρέπει να εξετασθεί ο ανταγωνισμός στην αγορά εμπορευμάτων και το πιστωτικό σύστημα.

Το τελευταίο ελάχιστα είχε εξεταστεί, όπως είδαμε, απο το Μαρξ στα *Grundrisse*, που η λειτουργία του προσδιορίστηκε στη χρησιμοποίηση «αργούντων» κεφαλαίων και στη μείωση της μη παραγωγικής κυκλοφοριακής περιόδου στη διαδικασία περιστροφής του κεφαλαίου. Ακόμα, ο Μαρξ, είχε παρατηρήσει την ύπαρξη ενός στρώματος καπιταλιστών άμεσα συνδεδεμένων με το πιστωτικό σύστημα, που δρούσαν έξω απο τους χώρους του βιομηχανικού και εμπορικού καπιταλισμού. Αυτό είναι ένα στοιχείο που θα πρέπει να παίρνεται υπ' όψη στην εξέταση μιας «καθαρής» έννοιας του πιστωτικού συστήματος. Σύμφωνα με την τελευταία, το πιστωτικό σύστημα, θα πρέπει να εξετάζεται μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής, σαν κάποιος εσωτερικός μηχανισμός της, και όχι σε συνάρτηση με τα προαναφερθέντα στρώματα και ομάδες καπιταλιστών που δεν παίζουν κανένα ρόλο στη διαδικασία παραγωγής. Σύμφωνα με το Μαρξ η βάση του πιστωτικού συστήματος είναι η εμπορική πίστη: «Ας αναλύσουμε λοιπόν πρώτα την εμπορική πίστη, δηλαδή την πίστωση που χορηγούν ο ένας στον άλλον οι κεφαλαιοκράτες, οι απασχολημένοι στην αναπαραγωγή. Αποτελεί τη βάση του πιστωτικού συστήματος. Ο εκπρόσωπός της είναι η συναλλαγματική».⁴⁷ Το τραπεζικό σύστημα, στηρίζεται στην προεξόφληση των συναλλαγματικών και βασίζεται πάνω σε κεφάλαια που σχηματίστηκαν τόσο απο τις καταθέσεις αυτών των καπιταλιστών, όσο και απο τις δοσοληψίες των συναλλαγματικών και άλλων λογαριασμών. Η ικανότητα των τραπεζών για ελαστική επέκταση της πίστης με την έκδοση χαρτονομίσματος καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση απο την κίνηση αυτών των κεφαλαίων. Όπως παρατηρούσε ο Μαρξ, «Όταν εξετάζουμε τους κύκλους της περιστροφής, στους οποίους κινείται η σύγχρονη βιομηχανία —κατάσταση ηρεμίας, αυξανόμενη ζωογόνηση, αν-

θηση, υπερπαραγωγή, κατάρρευση, στασιμότητα, κατάσταση ηρεμίας κ.λπ. τους κύκλους που η παραπέρα ανάλυσή τους, βρίσκεται έξω από τα όρια της έρευνάς μας— θα δούμε ότι συνήθως το χαμηλό επίπεδο του τόκου αντιστοιχεί στις περιόδους της άνηθης ή του έκτακτου κέρδους, η αύξηση του τόκου στην περίοδο ανάμεσα στην άνηθη και στην επόμενη φάση του κύκλου, το ανώτατο όμως σημείο του τόκου ως το ανώτατο τοκογλυφικό ύψος αντιστοιχεί στη φάση της κρίσης». ⁴⁸ Σε περιόδους άνηθης «η ευκολία και η κανονικότητα των επαναρροών, συνδεδεμένες με μια εκτεταμένη εμπορική πίστη, εξασφαλίζουν την προσφορά κεφαλαίου για δανεισμό, παρα την αυξημένη ζήτηση, και παρεμποδίζουν την άνοδο του επιπέδου του επιτοκίου». ⁴⁹ Στην ίδια περίοδο εμφανίζεται: «σύμπτωση ύπαρξης άφθονου κεφαλαίου για δανεισμό με τη μεγάλη επέκταση του βιομηχανικού κεφαλαίου». ⁵⁰ Όλα αυτά τα φαινόμενα μεταβάλλονται, όταν φθάσει η επόμενη φάση όπως την περιέγραφε παραπάνω ο Μαρξ— που εμφανίζεται υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Πώς συνδέονται όμως οι μισθοί, τα κέρδη και το ύψος του τόκου; Ο Μαρξ γράφει σχετικά: «Μπορεί να αυξάνει η ζήτηση εργατικής δύναμης, γιατί η εκμετάλλευση της εργασίας συντελείται κάτω από ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες, όμως, αυτή καθαυτή η αυξανόμενη ζήτηση εργατικής δύναμης, επομένως και μεταβλητού κεφαλαίου, δεν αυξάνει το κέρδος, αλλά το περιορίζει *pro tanto*. Ωστόσο, όμως, μπορεί έτσι να μεγαλώσει η ζήτηση μεταβλητού κεφαλαίου, άρα και η ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου και το γεγονός αυτό να ανεβάζει το επιτόκιο. Η αγοραία τιμή της εργατικής δύναμης ανεβαίνει τότε πάνω από το μέσο όρο της, απασχολείται ένας πάνω από το μέσο όρο αριθμός εργατών, και ταυτόχρονα αυξάνει το επιτόκιο, γιατί κάτω από αυτές τις συνθήκες αυξάνει η ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου. Η αυξανόμενη ζήτηση εργατικής δύναμης ακριβαίνει το εμπόρευμα αυτό, όπως και κάθε άλλο, ανεβάζει την τιμή της, όχι όμως το κέρδος, που βασίζεται κυρίως στη σχετική φθηνία αυτού ακριβώς του εμπορεύματος. Ανεβάζει όμως ταυτόχρονα—κάτω από τους όρους που υποθέσαμε— το ποσοστό του τόκου, γιατί ανεβάζει τη ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου... Αν για οποιουδήποτε λόγους θα ανέβαινε ο μισθός της εργασίας, κάτω από δυσμενείς κατά τα άλλα συγκυρίες, μ' αύξηση του μισθού εργασίας θα κατέβαζε το ποσοστό του κέρδους, θα ανέβαζε όμως το ποσοστό του τόκου στο μέτρο που θα ανέβαζε τη ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου». ⁵¹ Η τελευταία παράγραφος είναι αρκετά σημαντική. Πτώση του ποσοστού του κέρδους από άνοδο των μισθών με αντίστοιχη αύξηση της ζήτησης για χρηματικό κεφάλαιο, σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας συσσώρευσης. Αν η υπόλοιπη λειτουργία του συστήματος είναι ομαλή, η πώληση των προϊόντων του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου όπως προηγούμενα, δημιουργεί κεφάλαια που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τις τράπεζες. Οι τελευταίες, με τη σειρά τους, ανταποκρίνονται στην αυξανόμενη ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου, μπορούν να επεκτείνουν την πίστη τους, με την ανάλογη ελαστικότητα. Αυτό που πιθανότατα θα συμβεί, είναι μια μείωση των επενδύσεων που θα οφείλεται στη γενική πτώση των κερδών, που δε φαίνεται όμως να επιδρά καταστροφικά στο τραπεζικό σύστημα. Ο Μαρξ έγραφε για το υψηλό ποσοστό του τόκου. «Υψηλό ποσοστό τόκου μπορεί να πληρώνεται όταν είναι υψηλό το ποσοστό κέρδους, αλλά από το ίδιο δανεισμένο ξένο κεφάλαιο, πράγμα που μπορεί να συνεχιστεί για ένα χρονικό διάστημα». ⁵² Και συνέχιζε πιο κάτω για την κερδοσκοπία και την επίπτωσή της στο ύψος του επιτοκίου. «Η προσφορά, όμως ενός είδους μπορεί να πέσει επίσης κάτω από το μέσο όρο, λ.χ. σε περίπτωση κακής εσοδείας σίτου, βαμβακιού κ.λπ. και να μεγαλώσει η ζήτηση κεφαλαίου για δανεισμό, γιατί υποκειλάρον στο ότι οι τιμές θα ανέβουν ακόμα περισσότερο, και το πιο άμεσο μέσο για να τις ανεβάσουν συνίσταται στο να αποσύρουν για ένα διάστημα από την αγορά ένα μέρος της προσφοράς. Για να πληρωθεί όμως το αγορασμένο εμπόρευμα χωρίς να έχει πουληθεί, προμηθεύονται χρήμα μέσω των εμπορικών "συναλλαγών με συναλλαγματικές". Στην περίπτωση αυτή αυξάνει η ζήτηση κεφαλαίου για δανεισμό, και το επιτόκιο μπορεί ν' ανέβει σε συνέπεια της προσπάθειας αυτής να παρεμποδιστεί τεχνητά η προσφορά του εμπορεύματος στην αγορά. Το υψηλότερο επιτόκιο εκφράζει τότε μια τεχνητή ελάττωση της προσφοράς του εμπορεύματος κεφαλαίου». ⁵³ Από τα παραπάνω προκύπτει και η σχέση μεταξύ της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου και μιας αύξησης της κερδοσκοπίας. Με την αύξηση των μισθών που όπως

ειπώθηκε οφείλεται στην υπερσυσσώρευση του κεφάλαιου, υπάρχει πτώση του ποσοστού του κέρδους αλλά και διαφοροποίηση στις τιμές των εμπορευμάτων. Γράφει σχετικά ο Μαρξ για το αποτέλεσμα της αύξησης του μισθού εργασίας: «1. ότι για το κεφάλαιο με μέση κοινωνική σύνθεση η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος έμεινε αναλλοίωτη 2. ότι για το κεφάλαιο με χαμηλότερη σύνθεση, η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος ανέβηκε, αν και όχι στην ίδια αναλογία που έπεσε το κέρδος 3. ότι για το κεφάλαιο με ανώτερη σύνθεση η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος έπεσε, αν και όχι στην ίδια αναλογία με το κέρδος».⁵⁴ Για τα δεδομένα που μέχρι τώρα εξετάσαμε, η δεύτερη περίπτωση καλύπτει την αλλαγή στις τιμές των προϊόντων. Παράλληλα όμως θα πρέπει να σημειωθεί, ότι μπορεί να επέλθει και αύξηση στις τιμές καταναλωτικών αγαθών, που οφείλεται στην αύξηση της ζήτησης, που με τη σειρά της οφείλεται στην αύξηση των μισθών. Στην περίοδο της άνθησης, η μεταβολή στις τιμές της αγοράς είναι πολύ μικρή, αποτέλεσμα των σταθερών τιμών παραγωγής και του σταθερού μισθού, ενώ η διεύρυνση της συσσώρευσης του κεφάλαιου εξακολουθεί να βασίζεται πάνω στο σχετικό υπερπληθυσμό. Στην επόμενη περίοδο, της υπερπαραγωγής, αναπόφευκτα επέρχεται αύξηση των τιμών μερικών αγαθών, σαν αποτέλεσμα της υπερσυσσώρευσης. Στο σημείο αυτό εμφανίζεται η κερδοσκοπία του βιομηχανικού και εμπορικού κεφάλαιου με την αποθεματοποίηση των εμπορευμάτων αυτών και την ολοκληρωτική χρησιμοποίηση του πιστωτικού συστήματος. Στην περίπτωση αυτή μειώνεται η πιστωτική ελαστικότητα. Εμφανίζεται αύξηση των εκδιδόμενων συναλλαγματικών και αύξηση χρηματικού κεφάλαιου για την πληρωμή των μισθών. Παράλληλα παρατηρείται μείωση των κεφάλαιων των τραπεζών, με αποτέλεσμα την αύξηση του ύψους τους επιτοκίου. Έτσι η υπερπαραγωγή κεφάλαιου, μπορούμε να πούμε, ότι έχει τρία αποτελέσματα: την πτώση του ποσοστού του κέρδους, την αύξηση των μισθών και την αύξηση του επιτόκιου. Σε συνδυασμό με το ύψος του εργαζόμενου πληθυσμού η υπερπαραγωγή κεφάλαιου, έχει σαν αποτέλεσμα, τον περιορισμό του δανεικού χρηματικού κεφάλαιου. Ακόμα, η άνοδος των μισθών και του επιτόκιου μειώνει τα κέρδη του εμπορικού και βιομηχανικού κεφάλαιου. Όσες επιχειρήσεις αποθεματοποίησαν μια σειρά εμπορεύματα —όπως επιστημάνθηκε πιά πάνω— αρχίζουν να θεωρούν το όλο θέμα ασύμφορο, μια και η αδυναμία τους να επενδύσουν λόγω της πτώσης των κερδών, τις αναγκάζει να στραφούν στο πιστωτικό σύστημα, που έχει όμως υψηλά επιτόκια. Αρχίζουν οι πωλήσεις σε χαμηλές τιμές, που πολλές φορές δεν κατορθώνουν να σώσουν από την καταστροφή τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, καθώς από την περίοδο της άνθησης αρχίζει το πέρας στην περίοδο της κρίσης. Αλλά και η μείωση του ποσοστού κέρδους, με την παράλληλη άνοδο του επιτοκίου επισφραγίζει την αρχή της κατάρρευσης του πιστωτικού συστήματος. Ο Μαρξ παρατήρησε το ξέσπασμα των κρίσεων γράφοντας: «Απο δω το φαινόμενο που παρατηρείται στις κρίσεις, ότι δεν εκδηλώνονται και δεν ξεσπούν πρώτα στο λιανεμπόριο, που έχει να κάνει με την άμεση κατανάλωση, αλλά στις σφαίρες του χονδρεμπορίου και των τραπεζών, που θέτουν στη διάθεσή του το χρηματικό κεφάλαιο της κοινωνίας».⁵⁵ Παράλληλα η κατάρρευση, επιφέρει και μια πτώση της τιμής των εμπορευμάτων στην αγορά, μια και είχαν κατορθώσει με την κερδοσκοπία να διατηρηθούν σε υψηλά επίπεδα, με αποτέλεσμα να ανατρέπεται η βάση των πιστωτικών σχέσεων, που είχαν σαν προϋπόθεσή τους, ένα ορισμένο επίπεδο τιμών.

Δημιουργούνται νέες πιστωτικές σχέσεις, για να καλυφθεί η αύξηση της ζήτησης για χρηματικό κεφάλαιο, που χρειάζεται για την πληρωμή των χρεών με αποτέλεσμα να υψωθεί ακόμα περισσότερο το επιτόκιο. Φθάνει στο ανώτατο σημείο «μόλις ξεσπάσει η νέα κρίση, σταματήσει ξαφνικά η πίστη, σταματήσουν οι πληρωμές, παραλύσει το προτσές αναπαραγωγής, και με τις εξαιρέσεις που αναφέραμε πιο πάνω, δίπλα με τη σχεδόν απόλυτη έλλειψη κεφάλαιου, για δανεισμό, σημειώνεται αφθονία απασχόλητου βιομηχανικού κεφάλαιου».⁵⁶ Η πτώση του πιστωτικού συστήματος δε συνοδεύεται μόνο από πτώση της αγοράς εμπορευμάτων αλλά και από περιορισμούς σε διάφορους κλάδους της παραγωγής, αναστέλλοντας τη διαδικασία αναπαραγωγής, όπως περιέγραφε ο Μαρξ: «Αυτή η διαταραχή και στασιμότητα παραλύει τη λειτουργία του χρηματισμού σα μέσου πληρωμής, που αναπτύσσεται μαζί με την ανάπτυξη του κεφάλαιου και που

βασίζεται στις προϋποτιθέμενες σχέσεις τιμών, σπάει σε εκατο σημεία την αλυσίδα των υποχρεώσεων πληρωμής με προκαθορισμένη προθεσμία λήξης, οξύνεται περισσότερο με την αντίστοιχη κατάρρευση του πιστωτικού συστήματος που έχει αναπτυχθεί μαζί με το κεφάλαιο και οδηγεί έτσι σε έντονες οξείες κρίσεις, σε απότομες, βίαιες υποτιμήσεις και σε πραγματική αναστολή και διαταραχή του προτασες αναπαραγωγής και έτσι σε πραγματική μείωση της αναπαραγωγής.⁵⁷ Με τη μείωση της αναπαραγωγής εμφανίζεται μείωση της απασχόλησης και ανεργία, με αποτέλεσμα τη μείωση των μισθών. Η τελευταία επιφέρει ελλάτωση της κατανάλωσης των εργατών με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι δυσκολίες στις πωλήσεις των εμπορευμάτων. Τα αποτελέσματα της συρρίκνωσης του δανειακού κεφαλαίου, εκφράζονται λοιπόν, με ύπαρξη από τη μια μεριά υπερβολικού όγκου «αργούντος» κεφαλαίου και από την άλλη με την εμφάνιση ενός ανέργου υπερπληθυσμού. Είναι οι στιγμές που οι αντιθέσεις ανάμεσα στις παραγωγικές σχέσεις και στις παραγωγικές δυνάμεις φτάνουν στο υψηλότερο σημείο —μέσα στη συγκεκριμένη κατάσταση. Αυτό βέβαια, δε συνεπάγεται και την κατάρρευση του καπιταλιστικού συστήματος, μέσα στα πλαίσια της κρίσης. Η «αναρχική δομή» της καπιταλιστικής παραγωγής, έχει σαν αποτέλεσμα μίαν αντίστοιχη αναρχική καταστροφή των κεφαλαίων, δίνοντας τη δυνατότητα σε μερικά απ' αυτά να διατηρηθούν ένα μέρος της αξίας τους. Η αναπαραγωγή, επαναλαμβάνεται από κεφάλαια αυτής της μορφής, αν και η αναρχική και άνιση καταστροφή των κεφαλαίων, επιφέρει σοβαρές δυσαναλογίες στους κλάδους παραγωγής, που δεν μπορούν εύκολα να διευθετηθούν, λόγω της ακινησίας των σταθερών κεφαλαίων. Το πιστωτικό σύστημα σχηματίζεται για να διευκολύνει την κίνηση των κεφαλαίων, αν και δε μπορεί να κινητοποιήσει τις αξίες των σταθερών κεφαλαίων, στη διαδικασία παραγωγής. Έτσι στη φάση του βιομηχανικού κύκλου που ακολουθεί μετά την κρίση που ξεπεράστηκε και κάτω από περιορισμένη παραγωγική διαδικασία, τότε «που οι τιμές των εμπορευμάτων βρίσκονται στο χαμηλότερό τους σημείο, που έχει παραλύσει το επιχειρηματικό πνεύμα, το επίπεδο του επιτοκίου είναι χαμηλό, πράγμα που εδώ δε δείχνει παρα μόνο την αύξηση του δανεισμού κεφαλαίου, ακριβώς, λόγω της συστολής και της παράλυσης του βιομηχανικού κεφαλαίου».⁵⁸ Κατά την ίδια περίοδο «Η πτώση των τιμών και η πάλι του συναγωνισμού θα κέντριζαν εξάλλου τον κάθε κεφαλαιοκράτη να υποβιβάσει την ατομική αξία του συνολικού του προϊόντος κάτω από τη γενική του αξία, χρησιμοποιώντας νέες μηχανές, νέες τελειοποιημένες μέθοδους δουλειάς, νέους συνδυασμούς, δηλαδή θα τον κέντριζαν να ανεβάσει την παραγωγική δύναμη μιας δοσμένης ποσότητας εργασίας, να μειώσει τη σχέση του μεταβλητού κεφαλαίου προς το σταθερό και έτσι να απελευθερώσει εργάτες, με δυο λόγια, να δημιουργήσει ένα τεχνητό υπερπληθυσμό».⁵⁹ Παράλληλα υπάρχει και υποτίμηση των σταθερών κεφαλαίων, που έχοντας χάσει τον κερδοφόρο χαρακτήρα τους θα πρέπει να ανανεωθούν. Με την υποτίμηση ενός μεγάλου ποσοστού της αξίας αυτών των σταθερών κεφαλαίων, σχηματίζονται οι απαραίτητοι πόροι των νέων επενδύσεων και γίνεται δυνατή η χρησιμοποίηση νέων μεθόδων παραγωγής μέσα από τα νέα σταθερά κεφάλαια. Όσοι καπιταλιστές κατόρθωσαν να επιτύχουν τα προηγούμενα, μπορούν να επαναλάβουν μια διαδικασία συσσώρευσης, ακόμα και κάτω από συνθήκες χαμηλών τιμών παραγωγής στην αγορά. Η ανανέωση των κεφαλαίων, φέρνει και διευθέτηση των δυσαναλογιών στους κλάδους παραγωγής, μέσα από τη δυνατότητα επένδυσης του συνόλου της αξίας και των κεφαλαίων σε όποιο κλάδο επιθυμούν. Η νέα αναλογία που επιτυγχάνεται, είναι άμεση συνάρτηση των νέων σχέσεων παραγωγής, που δεν ανανεώνονται μόνο σε ένα ενδοκεφαλαιακό επίπεδο, αλλά και μεταξυ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Εδώ παρατηρούνται δυο φαινόμενα: α) Μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης μέσα από τη χρησιμοποίηση βελτιωμένων μεθόδων παραγωγής, με παράλληλη αύξηση του ποσοστού υπεραξίας που με τη σειρά του τροφοδοτεί την κεφαλαιακή συσσώρευση. β) Η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δημιουργεί ένα σχετικό υπερπληθυσμό, που με τη σειρά του αποτελεί τη βάση για τη συσσώρευση σ' ένα υψηλότερο επίπεδο, απ' αυτό της περιόδου της άνηψης.

Όταν αυτές οι σχέσεις αποκατασταθούν, το κεφάλαιο περνά σε μια φάση επέκτασης αυξάνοντας το ποσοστό κέρδους του. Το εμπόριο αποκαθίσταται ομαλά και το πιστωτικό σύστημα

επεκτείνεται ελαστικά. Έτσι ο βιομηχανικός κύκλος αρχίζει να επαναλαμβάνεται και σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ «κατα τα άλλα, θα διατρεχόταν ξανά ο ίδιος φαύλος κύκλος κάτω από διευρυμένους όρους παραγωγής, με μια διευρυμένη αγορά και με ανεβασμένη την παραγωγική δύναμη». ⁶⁰ Και αυτό γιατί «με αυτόν το βιομηχανικό κύκλο, τα πράγματα έχουν έτσι, που η ίδια κυκλική κίνηση, αφού δόθηκε πια η πρώτη ώθηση, πρέπει να αναπαράγεται περιοδικά». ⁶¹ Από τα παραπάνω φαίνεται πόσο καθοριστικός παράγοντας είναι ο «κύκλος ζωής» του σταθερού κεφαλαίου στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, ιδιαίτερα στη χρονική διάρκεια του βιομηχανικού κύκλου.

Οι κυκλικές κρίσεις όχι μόνο αποκαλύπτουν με τον καλύτερο τρόπο τις αντιφάσεις στην κίνηση του κεφαλαίου, αλλά αποτελούν μέρος του συνολικού μηχανισμού της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η δυνατότητα προμήθειας εργατικής δύναμης, απαραίτητου στοιχείου για τη συσσώρευση, σχετίζεται με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού νόμου για τον υπερπληθυσμό μέσα από τη μορφή των βιομηχανικών κύκλων. Οι τελευταίοι δημιουργούν και τους μηχανισμούς διευθέτησης των αξιακών σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας όπως και μεταξύ των διαφόρων εμπορευμάτων. Έτσι ο βιομηχανικός κύκλος αποτελεί το μηχανισμό για την εφαρμογή του νόμου της αξίας, σαν το νόμο της κίνησης του κεφαλαίου.

Μερικά σύντομα συμπεράσματα

Το θέμα των κρίσεων εξετάστηκε μέχρι τώρα σ' ένα επίπεδο αρχικών στοιχείων. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι οι κρίσεις έχουν σαν κύρια αιτία τους την υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Η εκδοχή της υπερπαραγωγής εμπορευμάτων ίσως να φαίνεται από μια πρώτη ματιά ότι απορριφθηκε. Στην πραγματικότητα, όμως δε συμβαίνει αυτό. Όπως έλεγε ο Μαρξ είναι αδύνατο να υπάρχει υπερπαραγωγή κεφαλαίων χωρίς να υπάρχει υπερπαραγωγή εμπορευμάτων. Το πρόβλημα είναι να εξηγηθεί ποιος από τους δυο αυτούς παράγοντες είναι η βασική αιτία των κρίσεων. Η οποιαδήποτε προσπάθεια διαχωρισμού ή αντίστροφα ταυτόχρονης θεώρησης των δυο αυτών παραγόντων μπορεί να οδηγήσει σε βασικά θεωρητικά λάθη. Η θεωρία των κρίσεων, στην κυκλική της μορφή, όπως εκτέθηκε πιο πάνω βασίστηκε στην υπερπαραγωγή κεφαλαίων. Το βασικό πρόβλημα με τη θεωρία του πλεονάζοντος εμπορεύματος είναι ότι δε μπορεί εύκολα να αποδείξει τόσο την κυκλική φύση, όσο και τη γενική αναγκαιότητα μιας γενικής υπερπαραγωγής. Η τελευταία θα πρέπει να είναι βασισμένη στο νόμο της αξίας, στο μέτρο που το κεφάλαιο μπορεί να διευθετεί τη συνεχή ανισορροπία της προσφοράς και της ζήτησης διαφόρων εμπορευμάτων στη διάρκεια της διαδικασίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η περιορισμένη υφή μιας τέτοιας θεωρίας την εγκλωβίζει μέσα στα πλαίσια της κυκλοφορίας και όχι της διαδικασίας παραγωγής, σ' αντίθεση με τη θεωρία του πλεονάζοντος κεφαλαίου που μπορεί να κινείται και στη διαδικασία παραγωγής και στην αντίστοιχη της κυκλοφορίας.

Ακόμα είδαμε ότι μια θεωρία που βασίζεται στην πτωτική τάση του κέρδους, έχει κι αυτή περιορισμένα όρια. Η πτωτική τάση του κέρδους που οφείλεται στην αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, μπορεί, πραγματικά, να επιφέρει κρίσεις όταν περάσει ένα ορισμένο σημείο. Η ίδια όμως η διαδικασία αυτή είναι μακρόχρονης υφής και όχι κυκλικής με αποτέλεσμα να μη δίνεται μια ικανοποιητική εξήγηση στο πρόβλημα του κυκλικού χαρακτήρα των κρίσεων. Και όπως, ήδη τονίσαμε, η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους δεν προξενεί μεγάλες διαταραχές στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η σύνδεση τόσο της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους, όσο και της υπερπαραγωγής εμπορευμάτων και της δυσαναλογίας στους κλάδους παραγωγής, με την υπερπαραγωγή κεφαλαίων, δίνει όπως έδειξε ο Μαρξ στο «Κεφάλαιο» τη θεωρία των κρίσεων. Σ' αυτή καθορίζονται τόσο οι αιτίες, όσο και τα αποτελέσματα κατά τρόπο που να μη δημιουργούν συγχύσεις και καθορίζεται η θέση και η δυναμική του κάθε παράγοντα στη διάρκεια του βιομηχανικού κύκλου.

Ποια είναι τα πολιτικά συμπεράσματα που μπορούν να βγουν από μια τέτοια ερμηνεία των

κρίσεων. Θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε μερικά, έστω και όχι αρκετά εκτεταμένα:

1) Η κρίση δεν πρέπει να θεωρείται σαν μια κατάρρευση που γεννιέται απο αόρατους νόμους του ανταγωνισμού. Ο ίδιος ο Μαρξ απο τις «*Θεωρίες της Υπεραξίας*» άρχισε να αποσυνδέει σταδιακά, το φαινόμενο των κρίσεων απο τη λεγόμενη «*Θεωρία της Κατάρρευσης*» του καπιταλιστικού συστήματος.

2) Η κρίση πρέπει να ερμηνεύεται πάνω σε όρους δυναμικών σχέσεων ανάμεσα σε τάξεις και ο ανταγωνισμός θα πρέπει να θεωρείται σαν μια μορφή οργάνωσης αυτών των σχέσεων.

3) Η θεωρία των κρίσεων πρέπει να ερμηνεύεται πολιτικά μέσα απο όρους που δείχνουν την επαναφορά ενός απαραίτητου ελέγχου πάνω στην εργατική τάξη. Η όλη διαδικασία των κρίσεων περιέχει δυο βασικές φάσεις. Η πρώτη σχετίζεται με την περίοδο που η πάλη της εργατικής τάξης επιφέρει μια κρίση στο κεφάλαιο, και η δεύτερη με την περίοδο που το κεφάλαιο προσπαθεί να μεταθέσει την κρίση στην εργατική τάξη μέσα απο το ξανακέρδισμα του ελέγχου.

Αν εξετάσουμε τα προβλήματα και το ρόλο της ταξικής πάλης σ' όλη τη διάρκεια των κρίσεων και του κύκλου θα παρατηρήσουμε.

1) Ο ανταγωνισμός πάνω στην αξία των μισθών σχηματίζει μια μορφή οικονομικής ταξικής πάλης. Με δεδομένη την εξάρτησή του, αλλά και τον επηρεασμό του απο τη διαδικασία συσσώρευσης, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η μορφή αυτή της ταξικής πάλης είναι πολυ σημαντική.

2) Μέσα στα πλαίσια της ταξικής πάλης ανάμεσα στην αστική και την εργατική τάξη, εμφανίζονται διάφορες μορφές αγώνων σ' όλη τη διάρκεια του κύκλου της συσσώρευσης. Απ' αυτές η πιο σημαντική είναι αυτή που σχετίζεται με την πάλη πάνω στην ίδια την παραγωγή. Στην περίοδο μετα την κρίση, όπως εξετάσαμε, εμφανίζονται νέες μορφές τεχνικής οργάνωσης κ.λπ. γιατί και η ίδια η συσσώρευση βρίσκεται σε χαμηλο επίπεδο. Η ταξική πάλη την περίοδο αυτή οξύνεται πολυ γιατί αφ' ενός το κεφάλαιο καταφέρει να περιορίσει τους αγώνες των μισθών μέσα στα πλαίσια της συνεχώς αυξανόμενης παραγωγικότητας, αφ' ετέρου γίνεται προσπάθεια διάσπασης της οποιασδήποτε ταξικής ενότητας με τεχνολογική ή και γεωγραφική αναδόμηση της ίδιας της εργατικής τάξης. Η ένταση της ταξικής πάλης την περίοδο αυτή επηρεάζει άμεσα τη διάρκεια της κρίσης και παρατείνει την πτώση. Η ταξική πάλη πάνω στην παραγωγή, όσο και αν διαφέρει στις φάσεις του βιομηχανικού κύκλου, δε διαχωρίζεται ποτε απο την αντίστοιχη πάλη πάνω στους μισθούς, στη διαδικασία ανταλλαγής.

3) Πέρα όμως απο τους ανταγωνισμούς που περιγράψαμε πιο πάνω, εμφανίζονται στη διάρκεια του βιομηχανικού κύκλου και ανταγωνισμοί ανάμεσα στις διάφορες ομάδες της αστικής τάξης. Οι σχέσεις μεταξύ του χρηματικού και του βιομηχανικού κεφάλαιου, αλλάζουν κατα τη διάρκεια του κύκλου. Ξεκινουν απο αρμονικές στη φάση της επέκτασης και καταλήγουν ανταγωνιστικές στη φάση της κρίσης, όπως φάνηκε απο την ανάλυση του Μαρξ στο «*Κεφάλαιο*». Η ένταση των ενδοκαπιταλιστικών αντιθέσεων δεν εξαρτάται μόνο απο τις μεταξύ τους σχέσεις όπως διαμορφώνονται στη διάρκεια του κύκλου, αλλά επηρεάζεται άμεσα και απο τη θεμελιώδη ταξική πάλη ανάμεσα στην εργατική και την αστική τάξη.

Αυτα είναι σε γενικές γραμμές, τα βασικά πολιτικά συμπεράσματα που προκύπτουν απο τη θεωρία των κρίσεων που απο την ίδια τη φύση της κινείται σ' ένα πολυ αφαιρετικό επίπεδο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Κ. Μαρξ: «Χειρόγραφα του 1844», σ. 12-34. Εκδόσεις «Διεθνής Βιβλιοθήκη», Αθήνα 1974.

2. Κ. Μαρξ - Φ. Έγκελς: «Η Γερμανική Ιδεολογία», τ. II, σ. 194, Εκδόσεις «Αναγνωστική», Αθήνα χ.χ.

3. Κ. Μαρξ: «Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας», σ. 65, 94, 143, 167, Εκδόσεις «Αναγνωστική», Αθήνα χ.χ.

4. Κ. Μαρξ - Φ. Έγκελς: «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», σ. 24-25, Εκδόσεις «Κλασικά Κείμενα», Αθήνα 1974.